

Instytut Filologii Słowiańskiej UMCS
Lublin

WANDA FAL

*Funkcje syntaktyczne Celownika w języku rosyjskim
i polskim*

Fonctions syntaxiques du Datif en russe et en polonais

Gramatyczna kategoria przypadku, kategoria fleksyjna imion, określana jest w gramatykach jako kategoria odmieniająca wyraz i sygnalizująca związki syntaktyczne między komponentami grupy syntaktycznej, zdania czy wypowiedzenia. Tak się określa znaczenie przypadku ze względu na jego pozycję przy innym wyrazie (najczęściej przy czasowniku, choć nie tylko). Pozycję przypadku i jego znaczenie rozpatrywać jednak można nie tylko jako przywyrazową w grupie syntaktycznej, istnieją bowiem pozycje, w których przypadek rozwija zdanie jako całość, niejako określa całą strukturę zdania.

Nadmienić tu jeszcze należy, że wykładnikami kategorii przypadku w jęz. rosyjskim i polskim są morfemy fleksyjne (końcówki), w obydwu językach w Celowniku najmniej homonimiczne, a nawet niehomonimiczne (w jęz. polskim fleksja *-owi*, *-u* — to l. poj. rzeczowników rodzaju męskiego; *-u* — rzeczowników rodzaju nijakiego; *-e*, *-i* — rzeczowników rodzaju żeńskiego oraz *-om* — to fleksja liczby mnogiej; w jęz. rosyjskim *-u* — to l. poj. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego; *-e*, *-i* — to fleksja rzeczowników rodzaju żeńskiego oraz *-am* — fleksja liczby mnogiej).

W ogólnojęzykoznawczych klasyfikacjach składniowych przypadku wyróżnia się zasadniczo funkcje przypadku w zdaniu (Podmiot, Dopełnienie, Orzecznik) oraz pewne nacechowanie semantyczne (okoliczniki, np. sposobu, czasu, miejsca itp.).

Znane są też już niejako tradycyjnie przypisywane odpowiednie funkcje poszczególnym przypadkom. Tak więc Mianownik pełni funkcję podmiotu i orzeczenia (*Pisarz jest już sławny; To jest nasza chluba i sława.*);

Dopełniacz — funkcję dopełnienia oraz przydawki dopełniaczowej lub okolicznika (*Boję się ciemności; Odbył się zlot młodzieży; Ostatniego dnia wyjechał.*).

Celownikowi przypisuje się funkcję dopełnienia lub tzw. logicznego czy epistemologicznego podmiotu (*Zdrowia ubywa; Mało pieniędzy zostało; Żal mi jej; Smutno mi.*).

Biernik — to przypadek dopełnienia bliższego oraz orzekającego (*Poznaję ją jako artystkę; Spotkałem go zdrowego.*) oraz przypadek okolicznika miary (*Siedzę tam całe lato i zimę; Haruje dzień i noc.*).

Narzędnik uznany jest za przypadek gramatyczny predykcji i dopełnienia oraz używany w różnych funkcjach okolicznikowych (np. *Zajmował się zawsze sportem i muzyką; Wracaliśmy wieczorem; Wchodził i wychodził milczkiem.*).

Miejscownik w języku rosyjskim i polskim jako samodzielny przypadek nie występuje, zawsze jest bowiem poprzedzony przyimkiem. I wreszcie, Wołacz (występujący jako oddzielny przypadek tylko w języku polskim) stoi poza zdaniem i poza właściwym systemem przypadków; pełni funkcję apelu (*Litwo, ojczyzno moja!*).

Właściwością syntaktyczną jest tzw. łączliwość, która wynika z kilku czynników: 1) z cech, przynależnych wyrazom jako poszczególnym częściom mowy, 2) ze znaczenia wyrazu jako nosiciela określonej kategorii gramatycznej (np. kategoria żywotności/nieżywotności u rzeczownika, kategoria zbiorowości u liczebnika oraz wiele kategorii czasownikowych: aspekt, strona, tranzytywność/nieprzechodniość itp.), 3) z morfemowej struktury wyrazu, głównie charakteru prefiksacji, 4) ze znaczenia leksykalnego wyrazu, jego przynależności do określonej grupy semantycznej¹.

Z trzech typów przywyrazowej łączliwości, tj. przywyrazowego związku podrzędnego, w którym jeden wyraz jest nadrzędnikiem, drugi zaś — stanowiąc najczęściej zależną od pierwszego formę wyrazu — jest tzw. podrzędnikiem, kwestia formy i znaczenia przypadku występuje głównie w związku rzędu. W związku składniowym rzędu łączliwość gramatyczna obejmuje najczęściej czasowniki (ale również przymiotniki lub rzeczowniki odczasownikowe) z pewnymi formami fleksyjnymi, przypadkami lub wyrażeniami przyimkowymi, których wyraz rządzący wymaga. W obydwu językach znajdu-

¹ Por. stanowisko autorów gramatyki: *Краткая русская грамматика*, ред. Н. Ю. Шведова, В. В. Лопатин, Москва, „Русский язык” 1989, s. 161–165, 345–355.

jemy dużą liczbę takiego typu połączeń (oczywiście nie zawsze identycznych w odniesieniu do rządu konkretnych czasowników), również znaczenie interesującego nas Celownika jest takie samo lub bardzo zbliżone. Celownik przy czasowniku jest albo adresatem czynności (np. *ufać koledze* — *доверять другу*; *pomóc matce* — *помочь матери*; *nakazywać studentom* — *приказывать студентам* itp.), albo ma znaczenie bardziej ogólne: stanowi niejako wskazanie, ukierunkowane na jakiś czynnik orientacyjny (np.: *poświęcać się muzyce*, *zawdzięczać pomocy, doradztwu*; w jęz. rosyjskim: *следовать советам*, *учиться литературе*). Oczywiście bardzo częste jest użycie Celownika przy czasowniku w pierwszym znaczeniu, ponieważ właściwie każda czynność może być skierowana do jakiegoś adresata.

Oprócz tego użycie przypadku (Celownika) przy czasowniku wynika z charakteru rządu (rząd silny czy słaby), z gramatycznego znaczenia czasownika. W rekcji słabej znaczenie czasownika jako adresata czynności powstaje właściwie jako rezultat takiego połączenia, a więc zasadniczo wypływa od przypadku, np.: *rysować dziecku*, *śmiać się komuś w nos*; w rekcji silnej znaczenie ma również wartość leksykalna czasownika. Podkreśla się zwykle ograniczoność leksykalną takich czasowników, są to — w jęz. rosyjskim czasowniki o znaczeniu dawania, przekazywania: *дарить*, *дать*, *приносить*, *доставлять*, *посылать*, *доносить*, *вручать*, *передать* itp.; czasowniki o znaczeniu różnych stosunków emocjonalnych: *радоваться*, *улыбаться*, *завидовать*, *удивляться*; o znaczeniu współdziałania lub przeciwdziałania: *помогать*, *служить*, *каяться*, *лстить*, *противодействовать*, *препятствовать*, *вредить*, *изменять*, *сочувствовать*; o znaczeniu odpowiedniości i przynależności: *удовлетворять*, *идти*, *быть к лицу*, *сопутствовать*, *подражать*, *принадлежать*. Ta częsta i znana klasyfikacja znaczeń czasowników w jęz. rosyjskim zawiera oprócz tego charakterystykę rzeczownika w Celowniku. Mówi się np. o łączliwości czasownika z rzeczownikiem żywotnym — najczęściej w konstrukcjach bezprzyimkowych (*показывать ребёнку*, *дарить супруге*, *сообщить другу*) lub nieżywotnym (*соответствовать правилам*, *следовать закону*, *противоречить истине*), gdy są to połączenia z czasownikami nazywającymi odpowiedniość (глаголы соответствия), czy stany emocjonalne (*улыбаться счастью*, *смеяться чужой беде*). Gramatyki odnotowują różne tego typu normy lub wymieniają konkretne czasowniki, łączące się np. tylko z rzeczownikami nieżywotnymi (w jęz. rosyjskim są to czasowniki: *подвергать(-ся)*, *наставлять*, *учить*, *принадлежать*) itp.

Ogólna charakterystyka leksykalna czasowników rządzących Celownikiem w języku polskim jest zasadniczo bardzo podobna, aczkolwiek nie zna- czy to, że te same dosłownie czasowniki w jęz. polskim zawsze rządzą tym

samym przypadkiem (bez przyimka lub z przyimkiem), co w jęz. rosyjskim. Oto bardzo krótka ilustracja tych różnic:

W jęz. rosyjskim:

радоваться кому? чему? — cieszyć się z kogo, czego?

улыбаться кому? чему? — uśmiechać się do kogo? do czego?

мстить кому? — mścić się na kimś

подражать кому? чему? — naśladować kogo? co?

учиться чему? — uczyć się czego?

смеяться чему? — śmiać się z czego?

принадлежать кому? чему? — należeć do kogo? czego?

lub odwrotnie:

благодарить кому? — dziękować komu?

сзывать кому? чему? (святости) — pozygać na wsę swyatoe; swyato-tatstwowatъ (protiw kogo? chogo?)

урадаć кому? — gлумитъся, издеватъся над кем, чем-либо; ругать kogo? оскорблять kogo? itp.

W obydwu językach związek rzędu może być pojedynczy i podwójny, tzn. czasownik może wymagać jednej lub nie jednej formy zależnej rzeczownika. Często zależy to od budowy morfemowej czasownika oraz leksykalno-semantycznej charakterystyki grupy syntaktycznej. Podkreśla się w różnych kursach gramatyki, że dwoma przypadkami rządzą np. czasowniki (najczęściej przechodnie) z przedrostkami: *за-, о-, об- на-, от-, у-, с-, во-, до-, пре-*, przy czym ów przedrostek często bywa zdublowany — ze wewnątrz i ze względu na znaczenie lub tylko ze względów znaczeniowych, np.: *заклеить доску объявлениями, соединить практику с теорией, дочитать до конца, додуматься до правды, отойти от окна, вбежать в кабинет* itd. Przykładów tego typu rzędu znajdujemy w języku rosyjskim i polskim niemało, wśród nich znajdują się konstrukcje z Celownikiem: *Podarować książkę profesorowi; Oznajmnić nowość zebrany; Kupować słodycze dzieciom; Jego pomocy zawdzięczać sukces; Zazdrościć koledze szczęścia; Ślubować komuś w miłości; Szykować komuś niespodziankę; Nigdy nie zapomnieć komuś pomocy* itd.

Różna struktura morfemowa wyrazu często współdziała z leksykalną semantyką powodując różne warianty związków, które wyrażają relacje bliskie znaczeniowo, ale formalnie w różny sposób, np.: *готовый к борьбе — готовый бороться; забыть подругу — о подруге — про подругу; страх смерти — перед смертью* itd. I kilka przykładów w języku polskim: *zapomnieć profesora — o profesorze; pamiętać koleżankę — o koleżance; rozprawiać o traktacie — nad traktatem; pisać komuś — do kogoś* itd. Na wariatywność połączeń ma wpływ kilka czynników, takich jak: różnorodne

semantyczne wzajemne oddziaływanie wyrazów, czasem występowanie odpowiadających sobie znaczeniowo sposobów połączeń i form zależności, stylistyka użycia pewnych konstrukcji itd.

Obserwacja połączeń wyrazowych typu: **Wyraz + Forma wyrazu** (w jęz. rosyjskim: **Слово + СФ**) potwierdza znaczenia Celownika: 1) jest to wyrażenie obiektu (tradycyjnie dopełnienia), np. *podarować kwiaty matce; odmówić sąsiadowi pożyczki; obiecywać bratu pomoc; odpowiedzieć czytelnikowi*; 2) jest to wyrażenie subiektu, np.: *Dziecku chce się spać*; 3) są to różne znaczenia określające, charakteryzujące, znacznie częstsze w języku rosyjskim niż w polskim, np.: *жалость к ребёнку, преданность отчизне, пример детям, письмо солдату, цена вещам, верность долгу, покорность судьбе, приверженность традициям, интерес к музыке, дорога к лесу, сосед по квартире* itd.

Jak już wspomniano, celownik rzeczownika najczęściej rządzony jest w obydwu językach przez czasownik, ale występuje również jako podrzędnik przy wyrazie głównym wyrażonym rzeczownikiem czy przymiotnikiem. Znaczenia takiego Celownika mają ścisły związek z postacią słotwórczą rzeczownika czy przymiotnika, z całym otoczeniem czasownikowym i predykatywną pozycją w zdaniu. W odniesieniu do języka rosyjskiego kwestię tę podają bardzo dokładnie wszystkie gramatyki akademickie. Oto kilka przykładów:

A) Celownik przy rzeczowniku: *сочувствие людям, месть врагу, упрёк детям, привет родным, предел терпимости, служение родине, опора семье, голова дому, цена словам* itp.;

B) Celownik przy przymiotniku: *верный долгу, покорный судьбе, способный к математике, внимательный к людям, мягкий по характеру, знакомый по университету, серьёзный не по годам* itd.

I kilka przykładów w języku polskim: a) z rzeczownikiem: *chwała bohaterom, cześć pracy, wierność ojczyźnie, wdzięczność lekarzowi, przykład dzieciom* itp.; b) z przymiotnikiem: *potrzebny ludziom* (również: *dla ludzi*), *wierny służbie, miły sercu* itd. — choć nie są to połączenia frekwencyjne częste.

Syntaktyczne funkcje Celownika obejmują również pozycję tego przypadka w strukturze zdania. W jednoczłonowych zdaniach bezokolicznikowych w języku rosyjskim właściwie zawsze jest miejsce dla członu fakultatywnego w Celowniku. Oto kilka przykładów: *(Всем) молчать! Теперь-то (тебе) и показать себя! (Мне) только ещё раз увидать её!* Te specyficzne i typowe dla języka rosyjskiego zdania wyrażają potencjalność, tzn. pewną rzeczywistość irrealną: żadaną, chcianą, konieczną, możliwą lub odrzucaną, bezcelową, niemożliwą — słowem silnie nacechowaną modalnie.

Wspomniany tu Celownik bywa czasem determinantem obligatoryjnym, jak w strukturze zdania: **D + Inf**. Na przykład: *Быть грозе. Ему в армию идти, Мне ещё коня поить*. Celownik jest w strukturze obligatoryjny. Pominięty bywa czasem czasownik: *Ему через год в армию. Тебе завтра на экзамен*. W mowie potocznej, jak podaje N. J. Szwedowa², możliwe jest też użycie bez determinanta: *Устал, а ещё коня поить. Ссоры? Ведь целый год вместе работать*.

Celownik jako człon fakultatywny możliwy jest również w innych strukturach, które w samym schemacie strukturalnym go nie wymieniają. Tak więc w języku rosyjskim występują zdania: *Мне здесь не усесться. На улице едва разминуться двум машинам* (schemat strukturalny: **Neg Inf**); wyrażona w nich jest niemożliwość wykonania czynności. Celownik może również występować w strukturze **Neg Inf же**, gdzie wzmacniająca partykuła **же** oraz przecząca **не** wyrażają z Bezokolicznikiem niemożliwość wykonania czynności, np.: *Не работать же (нам) здесь. Не учиться же (ему) у них. Не жить же (ей) в этом доме*. Podobnie w strukturze **Где (куда) Inf**, wyrażającej również niemożliwość, fakultatywne jest miejsce dla Celownika, np.: *Куда уж (мне) с ним спорить! Где же (ей) с ним тягаться!* Dopuszcza fakultatywnie człon w Celowniku również schemat **Inf Praed (Pron₂...)**, typu: *(Мне) пойти некуда. (Вам) спорить ни к чему. (Нам) разговаривать не о чем*.

Struktura zdań bezokolicznikowych w języku polskim jest nieco inna niż w języku rosyjskim, choć zasadniczo semantyka tych zdań jest podobna. W języku polskim nie występuje jednak determinant w Celowniku — ani obligatoryjnie, ani fakultatywnie. Zdania: *Nie tam o tym mówić. Nie jej to powtarzać*. — należą do struktur niezmiernie rzadkich (częściej spotykane są transformacje: *Nie powinniśmy o tym mówić. Nie powinna tego powtarzać*. — zatem konstrukcje dwuczłonowe).

Miejsce dla Celownika znajdujemy w języku rosyjskim w grupie zdań bezosobowych. Dativus ma tam znaczenie subiektu, np.: *Профессору надо отдохнуть. Мальчику надо рано вставать. Мне нездоровится. Девушке хотелось спать*.

Ten typ zdań ma w polszczyźnie najczęściej strukturę zdań dwuczłonowych, a więc bez Celownika: *Profesor powinien odpocząć. Chłopiec musi wcześniej wstać. Złe się czuję*. I tylko może: *Девчынцы chciało się spać*. — brzmi tak samo po polsku, jak w języku rosyjskim. Ale w języku rosyjskim więcej jest takich transformacji z konstrukcji dwuczłonowych w jednoczło-

² Грамматика современного русского языка, ред. Н. Ю. Шведова, изд. „Наука”, Москва 1970, с. 568.

nowe bezosobowe: *Я не хочу — мне не хочется; Он не спит — ему не спится; Я не могу работать — мне не работается; Она не может (здесь) сидеть — ей (здесь) не сидится* itp.

W języku rosyjskim i polskim jest miejsce dla Celownika w strukturze zdania bezosobowego typu **Praed**, gdzie predykat wyrażony jest tzw. wyrazem kategorii stanu, np.: *Zimno (mi); (Takiemu) to dobrze: (Jej) jest zawsze wesoło! Jak (ci) nie wstyd? A czemuż-to (ci) tak smutno?* Zdania te mogą być użyte z bezokolicznikiem: *Ciężko (jej) tak długo pracować, Trudno (im) żyć z takimi przekonaniem. Łatwo (ci) to mówić.*

Zasadniczo różne są od języka polskiego bezosobowe konstrukcje z predykatywami modalnymi; w języku rosyjskim w zdaniach tych jest fakultatywne miejsce dla Celownika, np.: *Стоит тебе только позвонить; Вам надо учиться, девушка; Больному нельзя вставать с постели.* Powyższe konstrukcje w języku polskim występują albo jako bezosobowe — wówczas bez Celownika (*Wystarczy tylko zadzwonić; Trzeba się uczyć, dziewczyno; Trzeba koniecznie być w pracy. Nie można wstawać z łóżka.*), albo — również bez Celownika — jako struktury dwuczłonowe z podmiotem (np.: *Powinnaś się uczyć; Muszę być w pracy; Chory nie powinien wstawać z łóżka.*).

Spotykamy poza tym Celownik w pewnych utartych związkach frazeologicznych, typu: *Присет друзьям! Слава героям, победителям!*, gdzie, oczywiście, ma on znaczenie adresata.

Natomiast w języku polskim — acz rzadko — występuje pewien rodzaj Celownika, który stanowi 1. lub 2. osoba l. poj. zaimka osobowego lub zwrotnego. Występuje on właściwie nie jako forma rządzonego Celownika, ale jako swoista partykuła — w wyrażeniach: *On ci przychodzi do mnie i płacze. Popraw mi się tam! Pójdę już sobie. Popiliście sobie wtedy solidnie.* Znanie są też w obydwu językach podobne, raczej bezczasownikowe, skostniałe zwroty: *dobry sobie (хорош себе), czy niczego sobie, (ничего себе).*

Ten krótki rys funkcji syntaktycznych Celownika w języku rosyjskim i polskim pozwala na stwierdzenie, że rzeczownik w tym przypadku pełni w obydwu językach bardzo podobne funkcje. Już sama postać Celownika ma z morfologicznego punktu widzenia dość prosty i niehomonimiczny morfem syntaktyczny, czyli końcówkę (w odróżnieniu od innych, najczęściej homonimicznych, końcówek).

Funkcje syntaktyczne przypadku wyjawiają się w grupach syntaktycznych i zdaniach. W obydwu językach są to zasadniczo funkcje obiektu, subiektu i różnego rodzaju funkcje określające. W grupach syntaktycznych Celownik występuje w obydwu językach przy nadrzędniku wyrażonym czasownikiem, rzeczownikiem i przymiotnikiem, jednak znajdziemy w tych po-

łączeniach sporo różnic, które wynikają z innej rekcji wyrazu nadrzędnego. Jeśli chodzi o pozycję Celownika w zdaniu, tych różnic jest więcej i są to różnice innego typu. Otóż w języku rosyjskim i polskim różna bywa struktura zdania (zwłaszcza jednoczlónowego), różne w tej strukturze człony (obligatoryjne i fakultatywne) i różne formy tych członów. W zdaniach bezosobowych i bezokolicznikowych w języku rosyjskim zawsze jest potencjalne miejsce dla Celownika, struktury te nie zawsze pokrywają się z modelami zdań w języku polskim.

BIBLIOGRAFIA

- Doros A., *Werbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich*, wyd. PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Грамматика современного русского литературного языка*, red. Н. Ю. Шведова, изд. „Наука”, Москва 1970.
- Краткая русская грамматика*, red. ред. Н. Ю. Шведова и В. В. Лопатин, изд. „Русский язык”, Москва 1989.
- Problemy składni polskiej*, red. A. M. Lewicki, PWN, Kraków 1971.
- Reginina K., Tiurina G., Szyrokowa L., *Frazeologiczne związki łączliwe w języku rosyjskim*, „Wiedza Powszechna”, wydawnictwo „Русский язык”, Warszawa–Moskwa 1980.
- Виноградов В. В., *Вопросы изучения словосочетаний*, [w:] *Исследования по русской грамматике*, изд. „Наука”, Москва 1975, с. 231–253.
- Materiał ilustracyjny zaczerpnięto głównie z prasy:
 „Человек и закон”, Москва 1995 г;
 „Gazeta Wyborcza”, Warszawa 1995 rok;
 „Gazeta Polska”, Warszawa 1995 rok;
 oraz *Рассказ*, Москва, изд. „Современник” 1986.
Autorzy naszych lektur, wyd. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.

RÉSUMÉ

Examinées selon le critère syntaxique, les fonctions du Datif en russe et en polonais présentent une analogie générale — aussi bien dans le groupe syntaxique que dans la phrase. Les différences de l'emploi du Datif résultent de la réction verbale ou adjectivale qui est souvent différente. En plus, l'emploi du Datif dans la phrase n'est pas le même, surtout dans les structures formées d'un seul élément (phrases impersonnelles et phrases infinitives) puisque la structure même de ces phrases n'est pas toujours la même, qu'elles comportent des éléments différents (obligatoires et facultatifs) et que ces éléments présentent des formes différentes. Dans les types analysés de phrases — contrairement à la langue polonaise — le russe garde une place potentielle pour le Datif.